

МОТИВ ДВОСВІТУ У ФАНТАСТИЧНІЙ ПОВІСТІ В.Ф.ОДОЄВСЬКОГО «КОСМОРАМА»

Ключові слова: двосвіт, двійництво, мотив, містицизм, повість.

В статтє рассматривается мотив двомира в фантастической повести «Косморама». Автор прослеживает влияние идеалистической философии Шеллинга на творчество В.Ф.Одоевского, выделяет характерные для его произведений мистические мотивы (двомира, двойничества, сна, смерти). В статтє предпринята попытка проследить особенности художественного воплощения мотива двомира в повести «Косморама».

Спадкoємця древнього князівського роду Рюриковичей Володимира Федоровича Одоєвського (1803-1869) не даремно називали «російським Фаустом». Філософ, письменник, учений, музикант, педагог, юрист, літературний і музичний критик, засновник Московської консерваторії, директор Румянцівського музею, співробітник Публічної бібліотеки, Одоєвський був справжнім енциклопедистом. Євдокія Растопчина, якій В.Одоєвський присв'ятив свою повість «Косморама», жартівливо називала свого друга «алхіміко-музико-філософсько-фантастична величність», і в цьому жарті була велика доля істини.

В.Ф.Одоєвський по праву вважається засновником російської фантастичної літератури. Цей провидець, що вгадав у майбутньому вихід людини в космос, навряд чи припускав, що його ім'я після смерті забудеться, а такий шедевр, як «Косморама», буде пилитися після єдиної публікації в «Вітчизняних записках» (1840) майже півтора сторіччя! І лише

в наш час «Косморама» починає усвідомлюватися як маніфест «російської школи космізму». Найяскравіші представники цієї школи - О.В.Сухо-Кобилін, В.О.Вернадський, М.К.Рерих, О.Л.Чижевський і «батько російської космонавтики» К.Е.Ціолковський – згодом науково розробили модель космічної єдності минулого, сьогодення і майбутнього, яка в художній формі описана в «Косморамі» В.Ф.Одоєвського. До древнього повір'я про Всесвіт як про живий організм російські космісти додали ще і необхідність турботи кожного з нас про весь людський рід. Досить згадати тут відому «всесвітню» програму К.Е.Ціолковського, написану для людства, основними завданнями якої є «...вивчення Всесвіту, порятунок від земних катастроф, порятунок від перенаселення; кращі умови існування; безмежність прогресу і надія на знищення смерті» [цит. по: 5, с.461].

Земляне лише в середині ХХ століття усвідомили велич ідей Ціолковського. Але в художній літературі багато ідей, які цікавили відомих вчених, були висвітлені раніше, зокрема у таких творах В.Ф.Одоєвського, як роман-утопія «4338», «Косморама» та інші. Воістину збувається пророцтво Одоєвського: «Думка, яку я посіяв сьогодні, зійде завтра, через рік, через тисячу років...» [5, с.462].

Метою данної статті є спроба дослідити особливості художнього втілення мотиву двосвіту в повісті В.Ф.Одоєвського «Косморама». На важливу роль цього мотиву у творі Одоєвського вказували дореволюційні дослідники П.М.Сакулін і М.О.Котляревський, а також сучасна дослідниця М.А.Тур'ян. Але питання про функції мотиву двосвіту в зазначеній повісті Одоєвського і його творчості взагалі потребує, на нашу думку, подальшого дослідження.

«Косморама» - один з кращих фантастичних творів В.Ф.Одоєвського. Автор прагне розкрити перед читачем усю складність життя, яке, на його думку, не можна обмежувати земними рамками, тому що воно нерозривно пов'язане з потойбічним світом. Мотив двосвіту відіграє велику роль у

багатьох творах Одоєвського, що мають містичне забарвлення («Сільфіда», «Саламандра» та інші). Але в повісті «Косморама» цей мотив є одним з ключових.

Уже сама назва твору «Косморама» має загадковий характер і налаштовує читача на думку про те, що в ньому йтиметься про щось незвичне. Слово «косморама» зустрічається в тлумачному словнику В.Даля: «косморама – картина великого простору, обсяг місцевості, яка написана та поставлена таким чином, що здається живою» [3, с.343]. В творі В.Одоєвського косморама – це іграшка, яка виконує містичну функцію, і завдяки якій герой потрапляє в надприродний світ. Головним носієм містичного настрою в «Косморамі», на думку П.Сакуліна, є Софія, яка, незважаючи на свою безпосередність, простоту і наївність, уособлює вищу мудрість. Недарма її ім'я - Софія (у пер. із грецької «мудра»). Малоосвічена дівчина записує у свій альбом окремі думки з однієї невеликої книжки, яку вона читала разом зі своєю нянькою-німкенюю: «Чистое сердце есть лучшее богатство»; «делай добро, сколько можешь, награды не ожидай, это до тебя не касается»; «если будем внимательно примечать за собой, то увидим, что за каждым дурным поступком рано или поздно следует наказание»; «человек ищет счастья снаружи, а оно в его сердце» [7, с.213]. Що б не читала Софія, вона в усьому шукає розгадки сенсу життя. Так, прочитавши шекспірівського «Гамлета», вона підкреслює фразу: «Да, друг Горацио, много в сем мире такого, что и не снилось нашим мудрецам» [7, с.210]. У «Фаусті» Гете Софія відзначає тільки ту маленьку сцену, у якій Фауст із Мефістофелем скачуть по пустельній рівнині. На питання, чим же їй сподобалася ця сцена, героїня простодушно відповіла: «...это самая понятная, самая светлая сцена! Разве вы не видите, что Мефистофель обманывает Фауста? Он боится, - здесь не колдовство, здесь совсем другое ... Ах, если бы Фауст остановился!..» [7, с.210].

Софія - утілення смиренності і любові. Гордість порівнюється в «Косморамі» з чашею, у яку вилиті всі людські гріхи. Софія вважає, що безкорислива, беззавітна любов до людей повинна наповнювати людське життя. У повісті згадується про те, що горда людина XIX століття втратила здатність кохати навіть жінку, а про любов до людей взагалі забула і думати. Софія читає лише такі книжки, які викликають почуття співчуття і любові до людей. До смерті вона відноситься без страху. Вона ділиться своїми думками з героєм твору Володимиром. «На земле все недолго, и горе, и радость, умрем, другое будет». На землі вона з любов'ю і терпінням несе свій хрест; але все-таки вона повністю сконцентрована на думках про загробний світ. Софія не керується в житті якоюсь теорією – вона просто живе за велінням серця, прислухаючись до внутрішнього голосу. «Иногда что-то внутри меня говорит ко мне, я прислушиваюсь и говорю, не думая» [7, с.211]. Софія сама знайшла в цьому житті спокій душі і щастя, і тому вона має благодотворний вплив на головного героя твору.

На своє нещастя, Володимир недостатньо оцінив почуття і чисту душу Софії. Зате в історії своєї любові до Елізи він переконався, як чудово переплітаються нитки життя – сучасного і минулого, свого і чужого, земного і потойбічного. Пророчі видіння, передчуття, віщі сни - усе це переплітається в повісті з реальними подіями, ускладнюючи поняття «двосвіт».

Життя Володимира набуває особливого характеру вже з п'ятилітнього віку, коли він одержав у подарунок від доктора Біна іграшку - космораму, і, заглянувши в неї, побачив видіння, що цілком відповідають дійсності. Реальне перемішувалося там з образами іншого життя. Тоді хлопчик ще не усвідомив до кінця того, що побачив у косморамі при тьмяному світлі нічної лампи, але побачене залишило незгладимий слід у його психіці.

Згодом, ставши дорослою людиною, що встигла набути гіркого життєвого досвіду, герой неодноразово звертався подумки до часів дитинства: «Может быть в детстве мы больше мыслим и чувствуем,

нежели сколько обыкновенно полагают; только этих мыслей, этих чувств мы не в состоянии обозначить словами и оттого забываем их» [7, с.200]. Мотив дитинства, дитячої чистоти і незайманості, популярний в творах романтиків, є досить помітним в повісті «Косморама». Повернувшись до Москви після тривалої відсутності, пройнятий байронічними настроями і твердим наміром не давати проходу жодній жінці, Володимир відвідує будинок дядька, в якому він виховувався. Тут він знаходить свою дитячу іграшку – космораму, яка, почорнівши від часу, все-таки не втратила своїх колишніх властивостей. «Глаза мои невольно устремились на космораму, которая играла такую важную роль в моих воспоминаниях, я старался понять, отчего в ее образах я видел то, что действительно случилось, и прежде, нежели случилось» [7, с.201]. Крізь запилене скло Володимир побачив світло, яке ще яскравіше нагадало йому про побачене у дитинстві. У сні герой потрапляє в інший світ. Його переслідують видіння: він бачить велику будівлю, де все – стіни, картини, люди, – все говорить мовою, незрозумілою для нього, але наводить на нього жах. Завдяки використанню автором мотиву сну герой потрапляє в потойбічний світ. Ранком, коли з'явився стародавній приятель дядька доктор Бін, Володимир побачив у косморамі свого власного двійника і двійника доктора. Реальний Бін міркував так, як і личить лікарю, і все, бачене в косморамі він приписував хворобливому стану свого співбесідника. Але Володимир чітко чув слова двійника: «Не верь ему, или лучше сказать, не верь мне в моем мире. Там я сам не знаю, что я делаю, но здесь я понимаю свои поступки, которые в вашем мире представляются в виде невольных побуждений» [7, с.203]. Примара повідомляє Володимиру, що в реальному світі той буде бачити все без зоряної завіси, що чарівні двері відчинилися для нього і більше ніколи не зачиняться, що він повинен слідкувати за кожною своєю дією, кожним словом, кожною думкою. Двійник Біна попереджав Володимира, що люди будуть вважати його людиною, що втратила розум. «Оно так и должно быть – у вас должен казаться

сумасшедшим тот, кто в вашем мире говорит языком нашего» [7, с.204]. Мотив двосвіту в повісті В.Ф.Одоевського тісно переплітається з мотивом двійництва.

Дійсний доктор Бін зміцнює розстроєні нерви Володимира різними мікстурами, але це допомагає лише ненадовго, бо герой уже бачить усе «без зоряної завіси». Інколи його психічний стан досягає особливої напруги. Володимир згадує, як одного разу наче електрична іскра пробігла по його тілу: «все меня окружающее сделалось прозрачным – стены, земли, люди показались мне легкими полутеньями, сквозь которые я ясно различал другой мир, другие предметы, других людей... Каждый нерв в моем теле получил способность зрения; мой магический взор обнимал в одно время и прошедшее, и настоящее, и то, что действительно было, и что могло случиться; описать всю эту картину нет возможности, рассказать ее недостает слов человеческих» [7, с.223]. Автор наділяє свого героя здатністю потрапляти в інші світи.

Досліджуючи мотив двосвіту, характерний для багатьох творів В.Ф.Одоевського, а також особливості його оповідної манери, М.К.Котляревський зазначає, що «треба самому глибоко вірити в існування неземних світів, щоб уловити їх гармонію в інтерпретації автора» [4, с.144]. Музикою своїх слів Одоевський наче гіпнотизує читача. Його проза має колосальний ефект. Читач починає почувати, що за його спиною стоїть примара, якийсь образ душі, який прагне до вічного світла, образ духа, котрий б'ється в двері раю, та багато інших фантастичних образів, незрозумілих, але чарівних, і все це на тлі містичного туману.

Необхідно відзначити, що особливого змісту повісті «Косморама» надають елементи автобіографізму, які відчутні у тексті твору. Так, В.Ф.Одоевський дає головному герою повісті, який виступає в ролі оповідача, своє ім'я, наділяє його власними настроями, думками, переживаннями. М.Тур'ян не випадково пише про те, що у творі використовується прийом автобіографічного оповідання, сповненого

смутку і ностальгії. Автор повертає героя, який давно вже став дорослою людиною, з Петербурга до Москви, в містя, тісно пов'язані з життям письменника. Його герой бродить по Петровському бульвару, навколо Різдвяного монастиря і раптом, випадково, нашттовхується на дім своєї давно забутої родички. Саме тут, де пройшло його цнотливе дитинство і де він вперше доторкнувся до таємниці іграшки-косморами, він зустрічає Софію, яка відіграє у його майбутній долі роль пророчиці істини, «голосу провидіння» [10, с.328]. Зрозуміло, що не слід занадто прямолінійно, а тим більш, буквально порівнювати життєву ситуацію автора твору Володимира Одоєвського з ситуацією, в якій опинився герой його повісті. Ми говоримо лише про деякі автобіографічні риси цього твору.

Автор не випадково поклав в основу сюжету ідею двосвіту. Вона була близька його філософсько-містичному настрою в реальному житті. Життя людини, за глибоким переконанням Одоєвського, є ареною боротьби добра і зла. А ціль людського існування – підготовка перемоги добра, повернення людині пізнання істини. В повісті «Косморама» автор утілює свої кращі прагнення, свої філософські думки. Зі сторінок повісті він постає як глибокий мислитель.

У «Косморамі» В.Ф.Одоєвський постає як прихильник ідеалістичної філософії, що була побудована на містичному і релігійному почутті. Як мислитель, він мистецьки пропагував філософський ідеалізм Шеллінга в широкі кола суспільства. Філософія Шеллінга була досить популярною серед російської інтелігенції 20-30-х років XIX сторіччя. Зацікавленість російського суспільства питаннями віри та містики, «надприроднім» світом була в цей час досить помітним явищем російської культури. О.Скабичевський помітив, що «для цього суспільства була потрібна саме така філософія, яка б побудувала цілий світ, нехай даже фантастичний, але повний величі, блиску і гармонії, <...> філософія, яка б наводила жах своїми глибокими та неразгаданими таємницями...» [9, с.32]. Такою була філософія Шеллінга, оскільки вона базувалася на тотожності духу і

матерії. Важливу роль в цій філософії відігравала думка про те, що все існуюче є не що інше, як видиме тіло невидимого, безсмертного розуму. Шеллінгу належить заслуга теоретичного обґрунтування категорії чудесного, що передбачала визнання двосвіту, розрізнення надприроднього та реального. Інший німецький філософ І.Гердер наприкінці XVIII сторіччя писав: «Людина поєднує в собі два світу: царство земне та царство небесне; її сутність відзначається двійництвом» [2, с.293]. На думку В.Ф.Одоевського, тільки досконала людина може осягнути істину і повернути собі втрачене панування у світі. Для цього потрібно володіти інтуїцією, властивістю потрапляти в той стан, який дозволяє спілкування з духами. До речі, Гердер писав, що духи не можуть нічого зробити для людства без допомоги людей, тому вони привертають увагу людей чарами.

Ця філософська теорія про загальний зв'язок і взаємовплив усього існуючого на землі знаходить свій подальший розвиток в повісті «Косморاما». В уста свого героя автор вкладає важливі роздуми про значення слова, навіть кожної думки в житті людини. «Я понял, как важна каждая мысль, каждое слово человека, как далеко простирается их влияние, какая тяжкая ответственность ложится за них на душу и какое зло для всего человечества может возникнуть из сердца одного человека» [7, с.226].

Даремно Володимир намагається знайти наукове пояснення своїм загадковим видінням і тим самим звільнитися від них. Один з його знайомих визнав його провидцем, і Володимир взявся за вивчення книг, присвячених магнетизму. Врешті-решт він дійшов висновку, що у ньому з'являється дивна якість – «другий зір», тому що він бачить невидимий, інший світ. Щоб позбутися цієї «нервової хвороби», герой починає вести інший спосіб життя, але все було даремно. Усі відчували в ньому щось фатальне і уникали спілкування з ним. Так, в одному з епізодів твору Володимир у відчай згадує: «...в первую минуту они узнавали меня, были

рады меня видеть, но потом мало-помалу в них рождалась какая-то холодность, похожая даже на отвращение. <...> Кто начинал разговор со мной, через минуту старался его окончить, <...> даже улица, на которой я жил, сделалась безлюднее» [7, с.242]. Героя переслідують нещастя. Він не знаходить розуміння і підтримки в навколишньому його реальному світі. Однак він ясно бачить, що в іншому світі його вороги зазнають в усьому поразки: «Они с плачем простирали ко мне свои руки, молили пощады, уверяя, что в нашем мире они действуют по тайному, непреодолимому побуждению...» [7, с.242].

Персонажі-двійники у повісті підкреслюють психологічну роздвоенність героїв. Одже двійник доктора Біна з'являється Володимиру в косморамі в зовсім іншій якості, ніж у житті. В реальному світі домашній лікар є носієм раціонального мислення. Він підходить до пояснення людської душі з наукової точки зору, дивиться на неї як на фізіологічне явище. Цікавим є те, що сам автор намагався пояснити усі «дивні» явища загальними законами природи. Як учений, В.Ф.Одоевський розглядає відомі йому форми «надприроднього», спираючись на останні досягнення науки: фізики, хімії, математики, медицини.

Реальне та фантастичне в житті героїв тісно переплітається між собою. Володимир, отримавши від Софії записку, після пожежі, що трапилась в домі графа, не може зрозуміти, чи все це йому привиділось у сні, чи трапилось в дійсності. Двійник Софії рятує його із полум'я вогню і гине, залишаючи Володимиру магічний лист, з якого не важко здогадатися, що Софія приносить своє життя в жертву заради кохання. «Высшая любовь страдать за другого <...> Все свершилось! Жертва принесена! Не жалею обо мне – я счастлива! Твой путь еще долог, и его конец от тебя зависит. Вспомни слова мои: чистое сердце – высшее благо; ищи его» [7, с.240].

Володимир не витримує випробувань морального характеру і тому терпить невдачі. Герой не знаходить вихід з цього зачарованного кола і повинен усвідомити, що він належить двом світам водночас. «Я жилец

здешнього мира, принадлежу к другому, я поневоле там действитель, я там – ужасно сказать, - я там орудие казни!» [7, с.243].

Так закінчується ця сповнена містичного відчаю повість, в якій життя оповідача було ланцюгом дивовижних пригод, незрозумілих навіть для нього самого. Герой зізнається, що не збирається пояснювати пригоди, що сталися з ним. «Может быть, тот, кому известен настоящий ключ к иероглифам человеческой жизни, воспользуется лучше меня моею собственною историею.» [7, с.197].

На думку П.М.Сакуліна, «Косморама» досить вигідно відрізняється серед інших фантастичних творів В.Одоевського. Її фантастика органічно сплітається с реальністю, містичне світосприйняття, яке охоплює душу людини, передано в повісті з великою виразністю. А М.Тур'ян називає «Космораму» взагалі «єдиною містичною повістю в російській літературі в термінологічному точному значенні слова» [10, с.326]. Релігійно-містичний ідеалізм допоміг В.Ф.Одоевському високо піднятися над прозою життя. У цій філософії він знайшов критерій для оцінки всього життя людини в його минулому та теперішньому. Ідеалістична філософія, прихильником якої був Одоевський, знайшла втілення у зверненні автора до мотиву двосвіту, який відіграє важливу роль у художній структурі повісті «Косморама». Цей мотив тісно пов'язаний з іншими романтичними мотивами (двійництва, сну, дитинства, смерті). Містицизм, безумовно, був помітним явищем у розумовому житті епохи, в яку жив В.Одоевський. Письменник відчув на собі його вплив, що знайшло відбиток у його творчості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бестужев-Марлинский А.А. Кровь за кровь // Русская фантастическая проза эпохи романтизма (1820-1840). - Л., 1991.- С.99-114.

2. Гердер И.Г. Мысли, относящиеся к философической истории человечества.- Спб., 1829. - С.302.
3. Даль В.И.Толковый словарь русского языка.- М.,2001.- С.343.
4. Котляревский Н.А.Одоевский В.Ф. // Старинные портреты.- СПб., 1907. - С.135 -157.
5. Медведев Ю. Там лес и дол видений полны // Русская фантастическая проза XIX – начала XX века. – М., 1989. - С.453 – 477.
6. Одоевский В.Ф. Алхимия и философский камень // Отечественные записки. - 1859. - Т.5. - С.84 - 104.
7. Одоевский В.Ф. Косморама // Повести и рассказы. - М., 1988. - С.195 - 244.
8. Сакулин П.Н. Из истории русского идеализма. Князь В.Ф.Одоевский. Мыслитель-писатель. – М.,1913. – Т.1. –Ч. 1-2.
9. Скабичевский А. Сочинения. Критические этюды, публицистические очерки, литературные характеристики. - СПб., 1890. –Т.1.- С.879.
10. Турьян М.А. Странная моя судьба... - М., 1991. - С.399.
11. Фейерхерд В. Романтизм и реализм в дилогии В.Ф.Одоевского «Саламандра» // Проблемы теории и истории литературы. - М.,1981. - С.175-187.
12. Черняхович Т.Ю. Творчество В.Ф.Одоевского // Концепция человека искусства в русской литературе. - Одесса, 1997. - С.32 - 44.
13. Эпштейн М. Парадоксы новизны: О литературном развитии XIX-XX веков. - М.,1988. - С.414.

Ключевые слова: *двоемирие, двойник, мотив, мистицизм, повесть,*